

Грушевськіяна

Любомир Винар

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Починаючи з 1965 року автор цих рядків збирає архівні матеріали про життя і діяльність Михайла Грушевського з надією опрацювати монографію, присвячену нашому найвидатнішому історикові і провідному суспільно-політичному діячеві найновішого періоду української історії. Рівночасно, в «Українському Історичному» систематично друкуються матеріали, присвячені М. Грушевському, а в 1966 році УІТ відзначило 100-ліття з дня народження Михайла Сергійовича окремим ювілейним випуском «Українського Історика». Також започатковано нове серійне видання УІТ «Грушевськіяна». Отже зроблено доволі багато в ділянці «Грушевськознавства», яка, на нашу думку, є доволі занедбана українськими і неукраїнськими вченими і науковими установами.

Матеріали до вивчення життя М. Грушевського доволі скуті. В автобіографіях історика з 1906 і 1926 років знаходимо короткі і неповні згадки про його родинне життя, суспільно-політичну діяльність і творчість. Це саме відноситься до інших друкованих праць М. Грушевського з автобіографічним підкладом.¹ Значна частина архівних матеріалів історика заморожена в архівних установах УРСР,² а на Заході, за винятком УІТ, ніхто спеціально цю справою не цікавився і не займався. Отже у 1966 році ми вирішили оживити ділянку «Грушевськознавства» і у зв'язку з цим звернулися до цілого ряду знайомих і співробітників М. Г. з проханням допомоги нам у збиранні важливих матеріалів. Зокрема ми їх просили відтворити епізоди їхньої співпраці чи знайомства з Михайлом Сергійовичем. Наші заходи увінчалися частинним успіхом. Автор цих рядків одержав деякі важливі матеріали, а також цінні листи, в яких подано важливі дані про різні ділянки діяльності і життя історика. Деякі з цих листів друкуємо тепер на сторінках «Українського Історика» з відповідними комента-

¹ Докладніше про автобіографічні праці М. Грушевського в нашій розвідці *Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості*. Нью Йорк, 1974, стор. 5—7.

² Архівні матеріали М. Грушевського зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві. Посилання на ці матеріали вперше знаходимо в статті Ф. П. Шевченка, «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», *Український Історичний Журнал*, ч. 11, 1966, стор. 13—30.

рями. Не можемо не помітити, що ці листи писані «з перспективи часу» і деколи виявляють певні ідеологічні настанови їхніх авторів. Саме тому до даної документації треба ставитися критично, а деякі інформації треба перевірити і порівняти з іншими матеріалами. Не зважаючи на цю обережність, а з методологічного аспекту, нормальну процедуру відносно вивчення історичних джерел, ми віримо, що опубліковані листи являються цінним джерельним причинком до вивчення життя М. Грушевського.

Лист о. Н. Вояковського від 2. III. 1966 містить важливі дані про родинне життя історика, зокрема про його дружину Марію Грушевську з дому Вояковських. Також автор подав цікаві замітки про настанову історика до релігії. Кость Паньківський (1894—1974) у своєму листі від 28. X. 1966 подає цінні вістки про Марію Грушевську і деякі дані про родину Грушевських. Проф. М. Чубатий (1889—1975), учень М. Грушевського, пише у своєму листі від 8 X. 1967 про перебування історика в Галичині і його конфлікт з деякими галицькими колами перед вибухом Першої світової війни. Михайло Єремій, колишній Секретар Української Центральної Ради, подає цікаві інформації про діяльність М. Грушевського в 1917 і 1918 роках. Усі листи писані до автора цих рядків. Листи друкуються вперше, зберігаючи правопис їхніх авторів. Біографічні інформації про авторів листів можна знайти в *Енциклопедії Українознавства*.

1. Лист о. Николая Вояковського

о. Николай Вояковский
198 - Онтарио вул.
Коговз, Н. Й. 12047

Дня 2 Березня 1966.

До Високоповажаного Пана
Др. Любомира Винара
в Бовлінг Грін, Огайо, 43402

Високоповажаний Пана Доктор!

Вибачте, що доперва сьогодні відписую на Ваше цінне письмо з дня 30. I. ц. р., але я був так дуже зайнятий, що — вірте мені — по-мимо найліпшої волі, не міг найти ані хвилинки, щоби скоріше відписати Вам. Та хоч спізнено, то однак щиро сердечно дякую Вам за Ваш лист, а зокрема в імені родини Вояковських-Грушевських — дякую Вам, що постановили одним числом Укр. Історика пошанувати пам'ять Михайла Грушевського.

В першій мірі хочу вяснити: в якому родинному відношенні я є до Михайла Грушевського. Отже жінка проф. Грушевського була рідною сестрою мого покійного батька о. Сильвестра Вояковського. В Києві мою тітку звали не інакше як Марія Сильвестровна, а це тому, що мій дідо а батька могого батька також на ім'я о. Сильвестер Вояковський був рівнож батьком і тітки Марії — і звідси: Марія Сильвестровна (Дідо був парохом в Підгайчиках повіт Зборів — церква св.

Отця Николая з 1737 р.). Дідо умер в молодому віці і залишилося четверо дітей: 1) полковник австрійської армії Еміліян Вояковський. 2) Олімпія жінка о. Константина Левицького, пароха Скали над Збручем. 3) Мій батько о. Сильвестер Вояковський — довголітній парох (52 роки) Богданівки повіт Скалат. 4) Марія жінка проф. М. Грушевського.³

Написати спогад про родинне життя Михайла—Марії Грушевських не знаю чи сьогодні це мені під силу зробити. Вправді я дуже багато знав про це, деякі епізоди ще з молодих літ затамив, бо Грушевські кожного року були гістьми в нашому домі, але час покрив мою пам'ять серпанком забуття. Ще деякі епізоди запам'ятав, але чи з цього можна б зробити якусь статтю — сумніваюся. Що найбільше моглоб Вам може трошка допомогти у наświetленні деяких нігде не друкованих епізодів з життя вуйка. І про віденський період та поворот на Україну ще дещо памятаю. Мені було надзвичайно прикро, коли я в минулому році прочитав в католицькому місячнику «Світло» що виходить в Торонті статтю п. Моха, його бутьтоби вуйко Михайло був масоном... Це вже така неправда, що на мою думку, кличе о месть до неба. Читав я не раз і інші критичні завагаи деяких людей, начеб вуйко відносився до релігії обоятно. Це рівнож кривдяча неправда. Вуйко Михайло був православним, глибоко віруючим чоловіком. Одно що було дісгармонією в його глибокій релігійності це ця обставина, що в тому часі майже всьо вище Духовенство Православної Церкви було московське, і на Україні не було виїмку — там рівнож вся Церква була обмосковлена. А це зовсім зрозуміле, що українцеві, віруючій людині ця казьонна московська церковщина мусіла бути дуже разячою дісгармонією у релігійних ніжних почуваннях. З книжок Михайла Грушевського маю: «З історії релігійної думки на Україні»,⁴ що вийшла була у Львові в 1925 з друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка. Не знаю, з чийого дозволу якийсь пан Др. Дмитро Куликовський видав в 1962 році «друге удосконалене видання» З історії релігійної думки на Україні» старанням Укр. Єванг. Обеднання в Північній Америці?.. Маю вражіння, що в цьому удосконаленому виданні нарушено погляди автора цієї книжки. А однак чомусь з наших істориків ніхто в цій справі не забрав голосу. Маю ще «Історію України», що вийшла окремою відбиткою накладом Канадійського Фармера у Вінніпегу; рівнож маю з Великої Історії України том I (Львів 1904), і том VI. Київ—Львів 1907. Та думаю, що вище згадані книжки — Ви Пане Докторе напевно маєте в своїй бібліотеці.

³ Про родину Марії Грушевської з дому Вояковських знаходимо дуже мало матеріалів. Цікаво згадати, що знімка М. Грушевського серед родини його жінки поміщена у *Вістнику Союза Визволення України*, ч. 67 (з грудня) 1916, стор. 779.

⁴ У другому виданні праці М. Грушевського (1962) знаходимо деякі бібліографічні доповнення Дмитра Куликовського, редактора даного видання. Також редактор узяв до уваги доповнення М. Грушевського, які не увійшли в перше видання.

Отже, будьте ласкаві написати, чи ще актуальна була б моя інформація порушена у Вашому письмі, та еventуально до котрого дня Ви хотіли б мати мій інформативний лист.

Остаюся з глибокою пошаною о. Николай Вояковський.

2. Лист Костя Паньківського

Скаттсдейл, 28 жовтня 1966.

Вельмишановний Пане Професоре!

Дякую за Вашого листа з 22 ц. м. Дуже приємно було мені довідатися, що хочете присвятити моїм спогадам не тільки згадку Лева Юхимовича Биковського, про що він мені згадував у листі, але і статтю д-ра Каменецького. Ще більше зрадів я привітанням Вашого Вш. Батька, як кажете, мого співробітника у Львові. Я згадав у своїх спогадах про Вашого Батька одним словом, бо більше писав про «свої» справи, зокрема «політиканство». Шкільництво це була велика ділянка праці і завжди згадуватиму роботу наших робітників в цій ділянці, між якими скромний директор Винар⁵ був одним з перших.

Прикро мені, що я не можу допомогти Вам у справах Грушевського тим, чим Вам було найцінніше: відомостями з уст Марії Сильвестрівни про останні роки життя і смерть.

Наша розмова у Києві мала своїм предметом давні часи. І про те Вам напишу, хоч воно до Вашої теми не відноситься.

В перших роках 1890-их жили близько і приятлювали у Львові три жінки-учительки: найстарша Йосифа Федак, роджена 1866 року, потім пізніше заможем Паньківська, моя мама, середня Марія Вояковська, роджена около 1870 року, пізніше Грушевська, наймолодша Ольга Барвінська, донька гофрата Олександра, роджена 1874 року, пізніше Бачинська.

Щоб бути в тому часі, коли ще шкіль було небагато, у Львові учителькою треба було мати протекцію. За протекцією кардинала Сильвестра Сембратовича учительками новоствореної «Школи вправ при ц.к. учительській дівочій семінарії» були Федак, бо її брат Степан був синдиком Митрополії, і Барвінська бо її батько був тоді передовим громадським і політичним діячем, і стояв близько кардинала. В якій школі учителювала Вояковська, донька священика, не вмію сказати.

Мій батько Кость⁶ був в 1894 році з одного боку членом і то дійовим членом «виділу» НТШ по ділянці господарства і фінансів. З другого боку мій батько якраз був в стадії одруження з панною Федак.

⁵ Іван Винар (1891—1972), директор дівочої гімназії Рідної Школи у Львові, згодом референт шкільництва при Українському Допомоговому Комітеті у Львові. Кость Паньківський згадує про свої спогади *Роки німецької окупації*, Нью-Йорк 1965.

⁶ Кость Паньківський (1855—1915), член-основник НТШ, видатний громадський діяч в Галичині. Коротка біографія поміщена в *Енциклопедії Українознавства*, Словникова част., т. 5, стор. 1939.

Тоді то появився у Львові Михайло Грушевський. Першими людьми з якими він зустрівся були Барвінський і Паньківський, бо він зразу почав діяти в НТШ. Першими особами жіночого роду, з якими зустрівся у Львові були три вище згадані пані. При вінчанні мого батька 16 лютого 1895 свідками були: Грушевський і Федак Степан. Вінчав старий кацап о. Павликів, але тоді ще були часи в яких не було католицько-православної ворожнечі.

В короткому часі Грушевський одружився з Марією Сильвестрівною. А в грудні 1897 року народився я. Моїми «цьоцями», які мене на руках носили і бавили, були дві приятельки мами Марія і Оля.

Яких два-три роки пізніше народилася Грушевським доня Катерина-Колюся.⁷ Але швидко мій батько розійшовся з Михайлом Сергієвичем, не вмію сказати чому. Грушевський був прикрої натури. Про це мені говорила нераз «цьоця Оля», яка дожила в Торонто до 80 року життя і померла в хаті доньки Міки і зятя професора Зеленого. Мій тато був також гострий і нелегкий до життя, чи там співжиття. Мій батько помер у Києві 16. IX. 1915, отже я батька знаю ще як дитина і юнак. Моя мама померла в 1934 році, і з нею ми деколи згадували про Грушевських. Після такого вступу приходять відвідини у Марії Сильвестрівни в Києві під кінець серпня 1942 року.

Я їхав в справі переїзду мого дядька Северина Федоровича, якому захотілося вмірати у Львові і бути похованому з братами на Личакові. При цій нагоді мені передав пок. Володимир Вікторович Дорошенко гроші для всіх жінок Грушевських, тобто вдовиці по Михайлі, вдовиці по Олександрі⁸ і сестрі пані Шамрай.⁹ І я їх відвідав. Мене попередили люди, не пригадую хто, що вони живуть у ворожнечі і що гроші треба дати кожній окремо. Першу відвідав я Марію Сильвестрівну і коли сказав їй, хто я такий, вона так розплакалася, що дуже довгий час не могла успокоїтися. І що вона говорила? Тільки й те, які то часи були, як вони приятелювали всі три, як вона мене на руках носила, як вона живе тільки тією думкою, що Катруся¹⁰ повернеться і

⁷ Катерина Грушевська (1900—1953?), дочка Михайла Грушевського, видатна дослідниця української етнографії. Досі нестановлено точної дати (місяць і день) народин Катерини Гр., ані дати її смерті.

⁸ Олександр Грушевський (1877—?), брат Михайла, історик і дослідник історії української літератури. Його дружина, Ольга Грушевська з дому Парфиненко, у 1920-их роках була співробітником історичних установ М. Грушевського в ВУАН.

⁹ Ганна Грушевська-Шамрай (—?—), сестра Михайла Грушевського, історик, співробітниця ВУАН. Досі не ustaleno точної дати народження і смерті Г. Ш.

¹⁰ Катерина Грушевська, за даними Н. Полонської-Василенко, була заслана в 1937 році «в один із найстрашніших концтаборів, Ногайську бухту. В 1941 році мати її, Марія Сильвестрівна, дістала повідомлення, що вона в Москві і має незабаром прибути до Києва». Н. Полонська-Василенко, «Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків», *Записки НТШ*, т. 173, 1962, стор. 45. Немає вісток про повернення Катерини Г. під

вона їй таки побачить. Я передав їй привітання від Олі Барвінської-Бачинської, яку я відвідував завжди у Львові і навіть в Торонто. Про Михайла не згадували ми.

Питаєте про побут Грушевських в 1942 році. Вони всі три жили при вулиці Паньківській. Кожна з них, бо я всіх відвідував, мала простору, чисто утриману кімнату. Життя в Києві було дуже важке. Боротьба за кусочок хліба це все, чим старші люди жили. Нерви знищені, втрата всіх чоловіків і синів, а навіть доньки, відбивалися жахливо. Ось і все, що я Вам сказав, щоб якимось відповісти на Вашого листа. Ще хочу сказати, що дані про народження Марії Грушевської Вояковської (1866?) в Енциклопедії Українознавства гаслової вповні незгідні. Вона напевно народилася аж в ранніх 1870-их роках. Я про це писав проф. Кубійовичеві, як тільки дістав Енциклопедію.

Ще справа членства в Укр. Істор. Т-ві, про що Ви згадали. Я не заперечую. Я є членом УВАН-у і НТШ, першого від 1949 року вже в США, другого ще зі Львова, як став адвокатом 1931. Я не вчений і не історик, а тільки щоб дати 10 доларів, бо смутно мені дивитися, як мало наші люди дають на наукові товариства, яких потреба і вага така велика.

Ще раз поклін Батькові Вашому, а Вас вітаю із щирою пошаною
Ваш Кость Паньківський.

3. Лист Миколи Чубатого

Вельми Шановний Пан
Др. Любомир Винар
Бовлінг Грін, Огайо

3 жовтня 1967

Вельми Шановний Пане Докторе!

На Ваш ласкавий лист відповідаю Вам негайно, бо боюся, що серед моїх занять поставлю його на бік та забуду. Відповідаю по черзі:

Ад 1). Доповідь мою перебудови НТШ М. Грушевським я говорив з пам'яті на основі тільки записаних точок. Тому рукопису я не маю. Однак на мене натискає др. Стецюк, щоб я ту доповідь таки списав, бо він їй хоче мати конечно до Збірника, яке видає АНТШ десь в осени. Хоч я з теперішньою Управою НТШ не працюю, бо це не є вже наукова установа, то все таки як мабуть ще одинокий учень Грушевського живучий хочу накреслити заслуги Грушевського над реорганізацією одинокого справді наукового Товариства.

Ад 2). На тему відношення М. Грушевського до проф. Томашівського треба треба писати цілу статтю. Це не було тільки розходження поміж Томашівським та Грушевським, але розходження поміж біль-

час німецької окупації України. Можливо, що вона повернулася із заслання до Києва в 1945-6 роках. Донеслися неперевірені вістки, що Марія і Катерина Грушевські померли в Києві у 1953 році.

шою групою членів НТШ та Грушевським десь біля 1910 року.¹¹ Знаю з пам'яті, що до тої опозиційної групи належав також географ проф. Степан Рудницький та другі. Томашівський не був дуже брилянтного характеру, але таким був Рудницький, великий ідеаліст та патріот.¹² Різниця були наукові та політичні. Створивши з НТШ справді академію наук Грушевський оперся на групі молодших (мало що не моїх ровесників) їх він окремо протегував стипендіями, висилкою за границю та тощо. Натомість в НТШ став поступати автократично. Тямлю, що йому закидали, що доволі задовільні фінанси НТШ (з державних та краєвих субсидій) використовував для себе особисто. Його Історія виходила поодинокими томами, як Збірники Філософічно-Історичної Секції, очевидно вповні коштом НТШ. Відкинувши перші дві сторінки та додаючи нові випускав як свою власність на ринок, Історію тільки надруковану. Хоч не гарантую за певність тих розходжень. Я був ще тоді студентом жовто-дзюбом та не мав глибшого вгляду в ту справу. Десь в 1911 р., долучилися глибокі розходження поміж Грушевським та офіційною політикою Української Парляментарної Репрезентації у Відні і Народним Комітетом у Львові. Грушевський написав брошуру «Наша політика»,¹³ в якій сильно скритикував українську політику в Австрії, що вона не є славянофільська. Конкретно пішло о це. В 1911 р. Австрія (Відень) підготовляв анексію до Австро-Угорщини двох провінцій — Босні та Герцоговини,¹⁴ які 30 років передше відібрані від Туреччини, все ще вважалися як території окуповані. Тепер Відень хотів проголосити їх повну анексію. Справи тих двох провінцій заселеними сербами (православними та мусулманами) завідувало окреме парламентарне тіло, так звані Делегації. До тих Делегацій висилали по рівному числу послів — парламенти Австрії та Угорщини. Делегації збиралися що року на коротку сесію, а в 1911 на порядку нарад було вирішення справи Босні та Герцоговини, себто анексія їх до Австро-Угорщини, як спільної власности тих двох держав. Річ природна, що проти міжнародної зміни тих двох сербських провінцій з усеї душі була мала тоді (5 мільйонова) Сербія, але також її могутний протектор царська Росія. Віденський уряд, щоб перед світом показати, що не всі слов'яни є проти анексії Босні та Герцоговини, вибрали до Делегації того року українця посла до віденського парла-

¹¹ Розходження М. Грушевського з деякими членами в Товаристві почалися ще в 1901 році, коли він перший раз зрештнув з головства в НТШ. Докладніше про ці справи в нашій праці *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, 1892—1930*. Мюнхен, 1970, стор. 50—51.

¹² Степан Рудницький (1877—?), видатний український географ, учень М. Грушевського. Належав до опозиції в НТШ і разом з С. Томашівським старався скинути його з головства в 1913 році.

¹³ М. Грушевський, *Наша політика*, Львів, 1911.

¹⁴ М. Чубатий помиляється в хронології анексії Боснії і Герцеговини, яка відбулася в 1908 році. Про ролу українського парламентарного клубу в справі анексії див. Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців*, Львів 1926, стор. 505, 509—510.

менту Окуневського. Та не тільки, що його вибрали, але прохали його бути внескодавцем на Делегаціях прилучити Босню та Герцеговину до Австро-Угорщини. Пос. Окуневський виконав цю просьбу Відня і перед світом вийшло, що українці не попирають політики Сербії та Росії. Очевидно віденський уряд з вдячністю дав там якісь політичні концесії Українському Клубови.

Грушевський таку політику Українського Парляментарного Клубу у Відні на Народного Комітету у Львові сильно осудив, як зраду Слов'ян в користь німців та мадяр. Немає сумніву, що Грушевський все був славянофілом та таки прихильником зреформованої Росії.

Від того часу різниця між Грушевським та галицькою політикою поглиблялася. Не тільки Томашівський, але й другі члени НТШ (яких імена мені менше знані) але також галицькі українські патріоти, які все пильно дбали, щоб НТШ дістало постійну доволі велику субвенцію від віденського уряду, від галицького сойму на українську науку.

Після того Грушевський цілий свій інтерес переніс вже до Києва. Частіше побував в Росії та то що.

Тої прославянської та проросійської політики тримався Грушевський дальше, тому перед війною в останнім році він перестав бути головою НТШ¹⁵ Коли вибухла війна то Грушевський через Відень і Швайцарію таки виїхав до Росії, а не за границю, як для прикладу чеський самостійник професор Масарик, де він став на чолі визвольного руху.¹⁶

Усіх деталей не знаю. Знаю одначе, що в перших роках війни хтось подбав, щоб Грушевського поставити у Відні перед военний суд заочно. Томашівського покликали на свідка русофільства Грушевського. Деталів не знаю, але памятаю, що до моїх ушей доходили вістки дуже ненеприхильні для Томашівського відносно його зізнань перед военним судом. Як тямлю, то военний суд (позаочний) у Відні виправдав Грушевського. Хоч він був російським громадянином все, то всеж таки мав австрійську державну посаду на університеті за окремим дозволом з Відня завдяки старанням посла Барвінського.

Ад 3). Посилаю Вам критику проф. Галецького на мою Історію. Не знаю чи Ви вже це завважили.

Кінчу з глибокою пошаною для Вас

Ваш М. Чубатий.

¹⁵ М. Грушевський був різким критиком політики галицьких послів, як політики уступок. Рівночасно він був ворогом московського централізму і його «слов'янофільство» саме було основане на цій настанові. Цікаві думки в цій справі висловив Грушевський в статті «В балканським антракті», *Л.Н.В.*, т. 61, 1913, стор. 102—106.

¹⁶ М. Грушевський повернувся в Україну в 1914 році під впливом заклику його однодумців з Товариства Українських Поступовців (ТУП). Докладніше про причини виїзду Грушевського в нашій статті «Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914», *Український Історик*, чч. 3—4, 1969, стор. 103—108.

4. Лист Михайла Єремєєва

Вп. П. Др. Л. Винар
У. І. Т.

Женева, 12 жовтня 1967

Високошановний Пане Докторе!

Дістав Вашого ласкавого листа, як раз тоді, коли сів за машинку, щоб Вам писати і вибачитися за мою довшу мовчанку, яка має дуже поважні причини. По перше, як Вам писав, перенесення на інше помешкання з моїми поважними архівами та бюровими приладами коштувало мені дуже багато часу і прикростей. Це ще не зовсім закінчилося, бо ще маю процесуватися зі старим власником будинку, але це вже менше з тим бо не відбирає часу. Тому прошу не гніватися, що в нашому листуванні, яке для мене дуже цікаве, запала така довга мовчанка.

«Волю» я маю повний комплект і деякі інші публікації 18/20 pp., але там про Грушевського пишеться скорше негативно, а в тому часі і я, дав сатеричний матеріял. Б. Мартос, хоча сам тишився, але мені докоряє, а я не жалую, бо нічого не перебільшував.

Я, і вся Рада дуже шанували Грушевського, коли він був безпартійний, бо він, дійсно, був у нас одинокий політичний діяч міжнародного масштабу і Дорошенко дуже влучно зауважує, що з його приїздом український рух «зразу відчув досвідчену і авторитетну руку свого керівника».¹⁷ Він був надзвичайно привітний і ласкавий до всіх, але сходився злюдьми дуже мало. До себе майже нікого не запрошував і нікого не виділяв із свого оточення. Я думаю, що був його одиноким конфідентом, бо я писав сатиричні фейлетони в «Робітничій Газеті», які звернули його увагу, бо він сам мав сатиричний хист. На засіданнях я часто сидів поруч з ним і він користався, щоб з під руки робити дотепні характеристики промовців. Памятаю, що він прозвав Шелухина «Одеською балаболкою» і завше мені шепотів: «О, приїхала одеська балаболка — не буде діла» — що було дуже влучно, бо той вічно говорив доречи і недоречи. Він сам не був великим промовцем, бо говорив суховато і завше до діла, а тоді мали успіх більш запальні та артистичні промовці. Зате, він завше вмів сказати дуже просто та що треба. В Ц. Раді він майже ніколи не промовляв, а лише робив зауваження, або резюмував промови, щоб направити дебати в певне корито. Він більше виступав по за Ц. Радою: говорив на першій українській маніфестації разом з Винниченком і зі мною, на Військових та Селянських зїздах і на Конгресі. Промовляв також частенько до військових відділів, які відвідували Ц. Раду. Я не знаю дати його впи-

¹⁷ Єремєєв має на увазі думки Дмитра Дорошенка, які він висловив в *Історії України 1917—1923*, т. I, мовляв «Ніхто в даний момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть і рівнятися не міг з ним щодо загально признаного авторитету», (стор. 44).

су до С-Р., але це було довкола III Універсалу.¹⁸ Як мені це сказали, я не йняв віри, але потім сам побачив його сиву бороду на засіданню есерівської фракції десь в задньому ряді, під головуванням Аркадія Степаненка. Це для мене був великий удар, але я всеж не втратив до нього поваги, аж до виїзду закордон, коли він дійсно змішався з натовпом і конкурував з хлопчачками. Але, коли він покинув політику то ця жужель з нього спала і він знов став тим Грушевським, якого я глибоко поважав і, якому був глибоко відданий. Повторюю, що, маючи сатиристичний хист, я ставився критично до всіх наших діячів і, як член Ц. Комітету С.-Д. партії, мав поважний вплив на зміни та призначення наших Ген. Секретарів та Міністрів і заважив на відсуненні декого з них, а щодо Грушевського в мене ніколи не було жадних сумнівів, ані критики, аж до вступлення його до есерів, себто в бігу багатьох місяців. Я знав його матеріяльне зацікавлення, чого не було ні в кого (майже) з чільних діячів, але мимомого і зараз вважаю його за головного майстра будови незалежної України. Винниченко був скорше балаболка, а Петлюра зробився Петлюрою тільки на полях боїв, як я це сконстатував в Кам'янці в жовтні 1919 року. Це вже не був той товариш Петлюра, якого я знав в Києві і якого трактував нарівні з іншими, а може і нижче декого, а правдивий Провідник Нації, до якого нещаслива Україна тулилася, як хвора дитина до батька. І так думав не лише я, а і всі, кого я тоді бачив, не виключаючи і членів Директорії.

Здається, що тим часом відповів на всі Ваші запитання, а тому закінчую, залишаючися з глибокою пошаною

Ваш Мих. Єремійв.

5. Уривок з листа Михайла Єремєєва

Женева, 25 липня 1967

Вельмишановний та дорогий Пане Докторе!

Ваш милий лист з 21 б. м. зробив мені велику приємність, бо ствердив моє перше вражіння, що маю справу з живою людиною, а не з нашими дундуками, які спочивають на лаврах (саморобних) та на субсидіях...

Грушевський тішився в Ц. Раді загальною та незрівняною повагою і я не знаю його ворогів в перший період нашої праці. Тоді ми всі тягли в один гуж і Грушевський був нами всіма визнаний Отаманом. Ми всі ставилися до нього з захопленням, бо він в усіх галузях, був на голову вищий за самих розумних та освічених з нас. Він був дуже добрим політиком та дипломатом і як такий багато сприяв втягненню національних меншин до Ц. Р. В усіх таких історичних явищах, як

¹⁸ Михайло Грушевський у 1917 і 1918 роках ніколи формально не записався до партії українських соціалістів-революціонерів. Його участь в їхніх нарадах не є рівнозначна з його вступленням до партії.

наша революція, велику роль грає заздрість, але тут я можу ствердити, що за 10 місяців праці на чільних становищах (Секретар, гол. Редактор «Вістей», член Ц.К. С-д партії, Завідуючий Канцелярією, господарством і т. д.) я ні разу не чув нарікань на Грушевського, який, як жінка цісаря, стояв вище критики. Приймаючи під увагу, що не ми керували подіями, а нас несла революційна течія, не думаю, щоб старші громадяни могли давати поради Грушевському, бо вони самі йшли за водою і спинитися — значило втопитися. Д. Дорошенко не складав жадного вийнятку з загального правила і голосував за всі наші соціалістичні реформи, бо ми були увесь час під загрозою фізичного винищення, а наше винищення перекреслило б всі можливості національного відродження...

Ще до його впису до есерів, що було цілком ненормально, то моє пояснення є, що він це зробив, через докладне знання історії, бо він знав, що в революціях партія це все, а безпартійні залишаються на боці. Тут він очевидно помилився, бо наші обставини не були подібні до інших, бо головну роль грав національний елемент. Лишаючися безпартійним, він заслужив би собі (вічну славу і) зробив би значно більше. Можливо, що його песимістична оцінка своєї ролі з ніби то виправданням його збочення. Не зважаючи на це я підтримував з ним дружні стосунки ще закордоном, бо високо цінив його геройське становище при розгоні Ц. Ради і мені вдалося його врятувати перед гетьманською розвідкою, але коли справи пішли на розколи та взаємну колотнечу, я написав на нього гостру сатиру і з того часу вже його не бачив. За сатиру я не каюся, але ніколи не критикував його повороту на Україну і не вважаю це за велику помилку. До большевижив він таки не пристав і вони його не використали, як використали Винниченка...¹⁹

Про Христюка напишу пізніше.

З щирою пошаною Мих. Єремійв

¹⁹ Роля В. Винниченка і М. Грушевського відносно большевицької влади на Україні різна. Винниченка дійсно використали, і він доволі по-дитячому оцінював свою участь в українському большевицькому уряді. Грушевський, після повороту на Україну у 1924 році, не заломився і на жадні уступки відносно національного питання не йшов.